

ביקורת החברה בספרות הקבלה

מיכל אורון

השתקפותה של המציאות החברתית, המוסרית והדתית בכתבי המקובלים, למן המאה הי"ד ואילך, יכולה להתברר דרך עיון בכתביהם. לכאורה, אפשר היה לחשוב, כי המיסטיקנים, שכל עולמם מרוכז ומכוון למציאת קשר לעולם העליון, יהיו רחוקים ומנותקים מבעיות העולם הזה ומן העיוותים החומריים המתקיימים בו. סביר היה להניח כי ליבם של המיסטיקנים לא יהיה רגיש לפעילות החברתית, היום-יומית הנוהגת בעולם הנוגעת ליחסים המתקיימים בין אדם לחברו, בין עשיר לעני, בין מעביד לעובדיו ובין מעמד חברתי-דתי נעלה ובעל זכויות לבין מעמד חברתי-דתי נחות ומשולל זכויות. עניני החומר נתפסו כמסיטים את המיסטיקן האמיתי ממטרותיו הנעלות וגוררים אותו לשקוע בבעיות העולם הזה.

כתבי הקבלה של מיסטיקנים יהודים, למן סוף המאה הי"ד ואילך, העוסקים בפירוש המקרא על דרך הקבלה, בפירוש מדרשי חז"ל, בפירוש טעמי המצוות ובפירוש סודות הקבלה בכתבי ראשונים, אינם מצביעים, אפוא, בגלוי על המציאות החברתית שהתקיימה בזמנם בקהילות היהודיות באשכנז, בספרד, באיטליה וביוון. אך בין השיטין אנו מוצאים בספרי המקובלים, לא אחת, דברי ביקורת כנגד בני דורם, החושפים את השקפתם ההיסטורית-חברתית, כמו גם את רקע החברתי של מחברי החיבורים, גם אם לעתים לא ידועים לנו עד היום שמותיהם של המחברים והתאריך המדויק בו נכתבו יצירותיהם וחיבוריהם.

זכות ראשונים לדין בנושא זה שמורה לחוקר הדגול, ההיסטוריון יצחק בער, אשר

כבר בשנת תרצ"ז פרסם את מאמרו 'טדרוס בן יהודה הלוי זמנו'¹ ובשנת ת"ש את מאמרו: 'הרקע ההיסטורי של ה"רעיא מהימנא" (פרק מתולדות התסיסה הדתית-החברתית בקסטיליה במאה הי"ג)'.² בשני המאמרים הללו, הציג בער את הרקע ההיסטורי והחברתי הבא לידי ביטוי ביצירות שנכתבו, לדעתו, במאה הי"ג, והם משמשים נקודות ציון בחקר ההיסטוריוגרפיה של היהודים בספרד.

גם אם ניתן כיום לקבוע בבירור, כי חלק מקביעותיו ההיסטוריות של בער נשענות על תיארוך שגוי ועל קריאה אנכרוניסטית של הטקסטים הקבליים, לא נגרע מחשיבות מחקריו. כך למשל, במאמרו הראשון הנזכר לעיל, ראה בער את ספר הזוהר וספר הרעיא מהימנא כיצירה ספרותית אחת.³ במאמרו השני חזר בו מהכללה זו והפריד בין הזוהר ובין הרעיא מהימנא,⁴ אך עתה לעומת זאת, ייחס את שני החיבורים, רעיא מהימנא ותיקוני זוהר, למחבר אחד. זאת ועוד, בער הציג במאמרו הקבלות דרשניות ורעיוניות בין רעיא מהימנא לבין כתבי הפרנציסקנים, חסידי תורתו של הנזיר יואכים מפיורי, כאשר הדגיש, כי הן בספר הזוהר והן ברעיא מהימנא נתפסת העניות כמטרה וכערך דתי מוסרי, או במילים אחרות: בשני החיבורים קיימת השקפה הרואה את העניות כאידיאל.

' תשבי בספרו משנת הזוהר,⁵ חלק על עיקרי מסקנותיו של בער. בדיונו בהשקפת הזוהר,⁶ הוא ציין כי בעל הזוהר 'לא התכוון להציג את העוני כערך דתי-מוסרי חיובי כנגד העושר השלילי, ובוודאי לא ביקש לקשור צדיקות בעניות ורשעות בעשירות'. ההתנגדות לעשירים בספר הזוהר אינה התנגדות גורפת; היא מכוונת כלפי אלו המועלים בחובתם, אשר אינם מפרישים מממונם לצדקה. בעל הזוהר מבחין, לדברי תשבי,⁷ בין עושר טוב לעושר רע. לדעתו, ספר הזוהר ממשיך את המסורת המשתקפת ממאמרי חז"ל, כאשר המגמה הראשית בזוהר היא עידוד העניים בסבלם והמרצת העשירים להקל על מצוקתם. אי לכך שלל תשבי את קביעתו

1 ' בער, 'טדרוס בן יהודה הלוי זמנו', ציון ב' תרצ"ז עמ' 19-55.

2 ' בער, 'הרקע ההיסטורי של ה"רעיא מהימנא" (פרק מתולדות התסיסה הדתית-חברתית בקסטיליה במאה הי"ג) ציון ה' ת"ש עמ' 1-44.

3 שם, (הע' 1) עמ' 24 הע' 17; שם עמ' 48.

4 שם (הע' 2) עמ' 6 הע' 7.

5 ' תשבי, משנת הזוהר ח"ב, ירושלים תשכ"א עמ' תרצ"ב - תש"ב.

6 שם, עמ' תרצ"ה

7 שם, שם.

של בער, כי ניתן למצוא בדרשותיו של בעל הזוהר סימנים מובהקים למתיחות המעמדית ביהדות ספרד במאה הי"ג.

לעומת זאת ציין י' תשבי, כי בשני החיבורים, רעיא מהימנא ותיקוני זוהר, שוררת אווירה שונה לחלוטין.⁸ למעשה קיבל תשבי את ניתוחו וקביעותיו של בער בדבר היות חיבורים אלו עדות ספרותית למצב ריאלי המתקיים בזמן כתיבתם. ולא עוד אלא שהתיאורים המובאים בהם, מייצגים נאמנה את המצב החברתי בזמנם. תשבי התווכח עם בער על פרשנותו בתפיסת ה'עניות' ותפקידה בגאולת ישראל.⁹ לדעתו, דברי הביקורת המצויים בשני החיבורים אינם מציגים תורת עניות קדושה, אלא מציגים תפיסה חברתית הרואה את סבלם של העניים כנגרם בשל סדר חברתי מעוות ומושחת שמקורו בשידוד המערכות בעולמות העליונים, במאבק בין כוחות הטומאה לבין כוחות הקדושה.

שני חיבורים קבליים, שנכתבו בסוף המאה הי"ד או בראשית המאה הט"ו, על ידי מחבר אנונימי, משכו את תשומת ליבם של המקובלים כמו גם של ההיסטוריונים והחוקרים, בשל ייחודם התוכני. שני הספרים הם: ספר הפליאה העוסק בפירוש לפרשת בראשית,¹⁰ וספר הקנה העוסק בפירוש לטעמי המצוות.¹¹ שני הספרים הללו נזכרים על ידי מקובלים למן המאה הט"ז, המזכירים, מצטטים ומשתמשים בהם פעמים לחיזוק דבריהם ופעמים להתנגדות לנושאים ולדברים המוצגים בהם.¹² בשני החיבורים בולטת המגמה הפסוידואפיגרפית, אין בהם ציונים גיאוגרפיים קונקרטיים, והמקומות הנזכרים בהם הם מקומות ישוב ידועים בארץ

8 שם עמ' תרצ"ז.

9 שם, שם.

10 ספר הפליאה על פרשת בראשית, דפוס ראשון קארעץ תקמ"ד, דפוס פשמישל (פרזעמישל) תרמ"ד. ההערות וההפניות במאמר זה מופנות אל המהדורה המצולמת של דפוס זה.

11 ספר הקנה יצא בשתי מהדורותיו הראשונות (פראג 1617), (וילהרמשדורף 1730) כשהוא מכיל רק את ההקדמה לספר, בתוספת ביאורים ותוספות. המהדורה השלמה של הספר יצאה לראשונה בפאריזק שנת תקנ"ם והמהדורה השנייה של הספר יצאה בקראקא בשנת תרנ"ד. מהדורה זו יצאה אף בדפוס צילום בירושלים תשל"ד. ההפניות במאמר זה מופנות אל מהדורה זו. שני הספרים יצאו בשנת תשנ"ז בירושלים במהדורה של שלשה כרכים הכוללת מלבד ספר הקנה וספר הפליאה גם את ספר הבהיר וספר התמונה המכונים ע"י המהדיר תורת הקנה ירושלים תשנ"ז.

12 על שני הספרים הללו ראה, קושניר אורון, ה"פליאה" ו"הקנה": יסודות הקבלה שבהם, עמדתם הדתית חברתית ודרך עיצובם הספרותית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית תש"ם.

ישראל מתקופת המקרא והמשנה, הבאים במסגרות ספרותיות של סיפורים אליגוריים המשולבים בתוך הדרשות הפרשניות. כלומר לפנינו 'נופים ספרותיים' הבאים לחזק את מגמת המחבר, אשר רצה לשוות לספרו אופי של חיבור קדום. המגמה הפסוידואפיגרפית ניכרת אף באי ציון מקורותיו של המחבר, המעתיק בצורה מסיבית מחיבוריהם של מקובלים שקדמו לו, אך מעלים את מקורותיו ואת מחבריהם ביניהם גם אלה שחיו ופעלו סמוך מאד לזמנו.

להיסטוריונים היהודים אנשי ההשכלה, שימשו שני הספרים מצע וחומר ראייתי בהתקפתם נטולת הרסן כנגד הקבלה. במלחמתם זו, גייסו היסטוריונים אלו 'חומרי נפץ' מבית ומחוץ כדי לקעקע ולשלול את המקובלים ואת תורת הקבלה וספרותה.

אל שני הספרים הללו מתייחסים ההיסטוריונים גרץ,¹³ וולף,¹⁴ שטיינשניידר,¹⁵ דובנוב¹⁶ והורודצקי.¹⁷ ההיסטוריונים הללו ראו בשני הספרים חיבורים שמטרתם לקעקע את יסודות היהדות בדברי הביקורת המצויים בהם, המבזים, לדבריהם, את התלמוד ואת הלומדים בו. לדבריהם, שני הספרים מייצגים בביקורתם החברתית, את המציאות החברתית והתרבותית בספרד בימי שקיעת התרבות העברית הרוחנית.¹⁸

גם החוקרים בני זמננו, ג' שלום,¹⁹ י' בער,²⁰ וב"צ נתניהו,²¹ סברו שמקור החיבורים

13 צ' גרץ, דברי ימי ישראל, וארשא תרנ"ח, ד"צ, ירושלים תשל"ב, חלק ו, פרק אחד עשר, עמ' 250-252.

14 J. C. Wolf, *Bibliotheca Hebraea*, Vol. I. pp. 196-200.

15 M. Steinschneider, *Polemische und Apologetische Literatur*, Leipzig 1877. pp. 368-369; *Die Hebräischen Handschriften in München*, München 1895, pp. 96-97.

16 ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, תל אביב, תשכ"ה, כרך ה' עמ' 226.

17 ש' הורודצקי, המסתורין בישראל, תל אביב תשי"ב כרך ב' עמ' 317-388.

18 ההיסטוריונים הללו הוציאו מהקשרם את דברי הביקורת, העולים בספרים וכיוונו אותם בצורה מרושלת לעבר מטרות שגויות.

19 ג' שלום, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York, 1967, pp. 180, 210, 234; וכן בספרו: שבתי צבי, תל אביב, תשי"ז עמ' 92-94.

20 י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב, תשי"ט עמ' 221-226.

21 ב"צ נתניהו, זמן חיבורם של ספרי "הקנה" ו"הפליאה" – ספר היובל לכבוד שלום בארון, ירושלים תשל"ה, חלק עברי עמ' רמז-רסז.

האלה בספרד. ולא עוד אלא שאנו מוצאים בדברי חוקרים אלו תיאור מפורט של חיי היהודים בספרד במאות הי"ד והט"ו העשוי כולו ציטוטים משני הספרים הללו.

רובם של ההיסטוריונים הלכו שבי זה אחר זה בזהותם את ספרד, כארץ אשר בה התחברו שני הספרים. עם זאת, נשמעו אף דעות אחרות. במאה הי"ט טען א' יעליענק,²² כי שני הספרים חוברו מחוץ לגבולות ספרד, להשערתו ביוון או באיטליה; מאוחר יותר א' גוטליב²³ (בדברים שבעל פה), י' תא-שמע²⁴ ואנוכי²⁵ הראינו, כי שני החיבורים נתחברו כנראה ביוון. ביקורת החברה המושמעת בשני הספרים מופנית אפוא כלפי החברה היהודית בפריפריה הביזאנטית, אשר אף עליה לא פסח תהליך הניוון החברתי שאפיין את החברה היהודית במקומות שונים בתקופה זו. בעוד שבחיבורים קודמים הופיעה ביקורת חברתית במסגרת ספרותית של דרשות ונאומים דרשניים, הרי שבשני הספרים, הפליאה והקנה, מתרחבת יריעת הביקורת, לובשת לבושים שונים ומוצגת בצורות ספרותיות מגוונות: נאום רגשני, סיפורים ריאליים וסיפורי משל, אשר מכולם משתקפת המציאות היום-יומית.

משני הספרים מצטיירת מציאות חברתית בה חיים האנשים כעיוורים אשר אינם רואים את דרך החיים הנכונה. אנשים אשר כל מעייניהם בהבלי העולם הזה, וכדברי המחבר:

אשר שמו דעתם וכוונתם בהבלי עולם הזה, מהם חומסים, מהם גוזלים, מהם רודפי הזנות, מהם עובדי עבודה זרה, מהם אוכלים בטומאה... מהם בעלי לשון הרע... ואם באים לקיים מצוות, הוא

22 א' יעליענק, בית מדרש ח"ג, ירושלים 1938. 'חקירה על אודות ספר התמונה וספר הקנה מהותם וזמנם' קונטרס תרי"ג, מפתחות לספרות ישראל, ד"צ, ירושלים תשל"ב, עמ' 129.

23 א' גוטליב ז"ל השמיע פעמים רבות באוזני תלמידיו, את השערותו כי שני הספרים הקנה והפליאה נתחברו מחוץ לגבולות ספרד. לדעתו, ספרים אלו נתחברו ביוון או בצפון איטליה. והוא הוא שעודדני לבדוק את השערותו.

24 י' תא-שמע, 'היכן נתחבר ספר עלילות דברים', עלי ספר ג' תשל"ז עמ' 47; הנ"ל, 'היכן נתחברו ספרי הקנה והפליאה?', פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ במלאת לו שבעים וחמש שנה, ירושלים תש"ם, עמ' נו-סג.

25 מ' אורון, (ה)קנה והפליאה, האנציקלופדיה העברית, ירושלים ותל אביב תשל"ז, כרך כ"ט עמ' 867-868. הנ"ל, הפליאה והקנה, (הערה 12) עמ' 1-30.

בגאווה ובוז ואינם משגיחים באמת השגחה הראויה להשגיח
במצווה.²⁶

דברי ביקורת אלו מתפרשים ומתפרטים בדברי המחבר המכוון את חיצו כנגד
מנהיגי הדור, מוריו ורבותיו, כמו גם כנגד החברה היהודית כולה.

הביקורת כנגד המנהיגים

פני הדור כפני מוריו, אומר הפתגם העממי. המנהיגים הם הצריכים לתת דוגמה
לחברה, כמו גם להילחם כנגד העיוותים הקיימים בה. המחבר מבקר את מנהיגי
החברה, אותם הרבנים ומורי ההלכה, ונלחם בהם בדבריו. דרך מלחמתו היא בהצגת
ראיות לפשעיהם, כלומר לדרך חייהם הנלוזה. הוא מציג את דרך לימודם והוראתם
בהשוואה לדרך חייהם. ביקורתו החריפה אינה יודעת פשרות והוא מתארם
בסרקזם כמי שלומדים לתועלת גופם ולא לתועלת נפשם:

הראית בני דבר תימא, אנו תמהים באורך הגלות, לומדי התלמוד
הנושאים ונותנים בקולות וברקים, ומדקדקים דקדוק אחר דקדוק
ומחדשים חדושים, הם אוכלי הבשר כדובים ואריות ושותים
במזרקי יין מתאדמים פניהם... וגלות השכינה אינם זוכרים ואת
העם אינם מייסרים... והם אינם חוששין, רק לומדים לתועלת גופם
ולא לתועלת נפשם. ולומדין ויודעים ואינם מקיימין רק כוונתם
להתגדל בהמון: אני הגדול בתורה...²⁷

אשמתם של מנהיגי הדור היא בהתנשאותם, בגאווותם, בלימוד והוראה שאין בהם
תועלת ובדרך חיים נלוזה שאינה ראויה לשמש דוגמה מוסרית לבני דורם.

מבין השיטין ניתן להבין כי לפני המחבר עמדו דוגמאות קונקרטיות של רבנים כגון
אלו המתוארים בדבריו. בדברי תוכחה קשים הוא פונה אל אחד מהם ואומר:

26 ראה ספר הפליאה ט"ז ע"ד.

27 ראה ספר הקנה קמו ע"ב.

עתה ראה והבן הרב הגדול המסלסל בזקנך ונתלה בעקבך, מאזהרות שהיו נזהרים החכמים שלא יבואו לכלל טעות... ואתה כדי שתראה בהמון שאתה רב, מיד אתה מורה כל הספיקות שבעולם וכל הדינין וכל המשפטים אתה שמח עליהם, כי איך יקומו מפניך, אם לא בתחבולות שאתה עושה...²⁸

את רבני הדור הוא מתאר כחסרי דעת 'שאינם יודעים את אמיתות דברי החכמים והם נושאים ונותנים עליהם כפי סברתם ומטים האמת אל השקר ואומרים שהכל תלוי בסברא', ומתריס כנגדם: 'ודע אתה הרבי השמן המתפאר בדיניך הרעים והמקולקלים... ויודע אני שמתוך שטותך וגאותך שאתה אוהב שיקראו לך רבי...'²⁹

המחבר מוקיע את הרבנים הגאים במעמדם, המתהדרים ברבנותם ומדגישים את חשיבותם; הם, מנהיגי הדור, האמורים לחנך את בני דורם לחיות כמותם, באורח חיים צנוע ומוסרי, משמשים דגם חיקוי להמוני העם באורח חייהם הפרוץ. לצד האשמת הרבנים ביהירות ובגאווה, מאשים המחבר את הרבנים בבורות הלכתית ובאי ידיעת התורה ופירושיה. המחבר מאשים את ראשי העם באשמות מוסריות חמורות של רשע וגזל ומבקר את הרבנים הלוקחים שכר בעד הוראתם, מרבים במתן גיטין וחליצות, ושוחטים שלא כהלכה.

דברי הביקורת הנשמעים בשני הספרים במסגרת נאומים דרשניים, מופיעים אף בסיפורים המשולבים במסגרת הפרשנית הרחבה, הבנויה כסיפור מסגרת, בו נוטלים חלק בני משפחה אחת: סב, אב ובן. מספר הסיפורים הוא תמיד בחזקת "מספר עד", המספר את אשר ראה או שמע. מספר כזה מקנה אמינות לדברים המסופרים ומחזק את תחושת הקורא כי הסיפור משקף מציאות ריאלית. בולטים בייחודם אותם סיפורים ביקורתיים הבנויים כ"סיפור פואנטה". סוג זה מכונה אף בשם "הסיפור המתהפך", כלומר, הסיפור בונה בעלילתו תבניות וציפיות אצל הקורא, אך אלו מתהפכות במהלך הסיפור. מבנה כזה מחזק ומבליט את הביקורת המוצגת בסיפור. דוגמה לסוג זה הוא הסיפור הבא:

28 ספר הפליאה ח"ב ל ע"ג.

29 ספר הפליאה ח"ב ל ע"ד.

ועתה אגיד לך מה שראיתי. פעם אחת נתוודעתי עם זקן אחד בעל שיבה גדולה מהודר בפנים. והייתי עצמי לאחת מהצדדין ושאלתי: 'מי הוא זה'. ואמרו לי: 'הוא אדוננו הגדול, מורנו ורבנו הנעלה הנמצא בנו, המדריכנו בדרכי יושר. ואל תקרב בארבע אמותיו. שנשיכתו נשיכת נחש ועקיצתו עקיצת עקרב'. וראיתי אותו ששבו פניו פני זעם. ומפשפש בזקנו. ואמרתי בלבי, אורייתא הוא דמרתחא ליה. ושבתי אצלו ואמרתי: 'אדוני, נלך בבית מדרשך לשמוע מפיו תורה, כי בזה אני חפץ'. והשיב לי: 'רואה אני שבעל גאווה אתה ורוצה אתה להתראות, "ראוני שאני טהור"'. וכשמעי דבריו נרתעתי ואמרתי לו: 'אדוני, אין זה הדרך עמי'. אז לקחני בידו והוליכני לביתו וראיתי נשים ופגשים גויות ושפחות בביתו. חביות מלאים יין וקורות ביתו נשברים מתליית גבינות ובשר מלוח. ולא ירא אלהים. ואמרתי לו: 'אדונינו ברכך אלהים בכל מעשי ידיך, מכל מקום לא זו הדרך לתלמיד חכם'. אז בא וישב לפני והתחיל ואמר לי: 'בני, אני מכירך שקלקלת עצמך לגמרי. אשר שנא ה' אתה עושה וגם מהכרת פניך ניכר שאתה בן גדולים. מכל מקום לא עשו בטוב, שלא הדריכוך בדרכי העולם, כי הקב"ה ברא את האדם ועשה לו עיניים לראות כל טוב ולחמוד אותו ולהנות ממנו; והנה ידיו ופיו לעשות רצון עיניו. עשה לנו אבר להשביעו מכל ביאה. ועתה בני שמע לעצתי נאכל ונשתה יין ואחר נשביע כל איברינו פן ילכו רעבים בקבר. כי לא לבטלה בראנו הש"י'. וכשמעי דבריו המכוערים שאלתי מהקב"ה ונפל הבית עליהם והמיתם ואת העיר החזרתי בתשובה.³⁰

פתיחת הסיפור מציגה את הדמות. תחילה מובאת התרשמותו של המספר, ממראה עיניו – 'זקן אחד בעל שיבה גדולה מהודר בפנים' לאחר מכן מובאים בדיבור ישיר

30 ספר הקנה יא ע"ב. במקומות רבים בשני הספרים נמצא את ביקורתו של המחבר כנגד הרבנים 'שאינם יודעים את אמיתות דברי החכמים והם נושאים ונותנים עליהם כפי סברתם ומטים האמת אל השקר ואומרים שהכל תלוי בסברא' (פליאה ח"ב כט ע"ב). או במקום אחר כשהוא מבקר את דרך המשא ומתן ההלכתי שעליו ורק עליו מסתמכים אותם הרבנים (פליאה ד ע"ב; קנה עה ע"ב). וכך אף בפליאה ח"ב ל ע"ג: 'ועתה ראה והבן הרב הגדול המסלסל בזקנך ונתלה בעקבך, מאזרות שהיו נזהרים החכמים שלא יבוא לכלל טעות ... ומה מעלה גדולה היתה להם ... ואתה כדי שתראה בהמון שאתה רב מיד אתה מורה כל הספיקות שבעולם וכל הדינין וכל המשפטים אתה שמח עליהם כי איך יקומו מפניך אם לא בתחבולות שאתה עושה...' (פליאה ח"ב ל ע"ד).

דברי האנשים המשיבים לשאלת המספר למהותו של אותו זקן. בני קהילתו מעידים עליו כי אדם גדול הוא. דבריהם נמסרים בדרך ההדרגה המעצימה את דמותו של האיש: א. אדונינו הגדול. ב. מורנו. ג. רבנו הנעלה הנמצא בנו המדריכנו בדרכי יושר.

דברי הזהרה של בני הקהילה: 'ואל תקרב בארבע אמותי שנשיכתו נשיכת נחש ועקיצתו עקיצת עקרב' – באו להזהיר את המספר מלקרב אצל האיש הגדול הזה. אך הדברים מקבלים ממד אירוני וסרקסטי בסיומו של הסיפור. כלומר, אפשר להבחין בלשון המשתמעת לכאן ולכאן, וההופכת דו-משמעית כאשר הסיפור מתהפך והדמות מצטיירת במשמעותה האמיתית. המספר המביט באיש, מתאר את פניו – 'פני זעם'; ואת תנועת ידו – 'מפשפש בזקנו'. גם תיאור זה הוא כפול משמעות ויכול להתפרש לכאן ולכאן. המחבר נותן את פירושו הראשון: 'אורייתא הוא דמרתחא ליה', כלומר: התורה היא שמרתיחה אותו. פירוש זה ידחה כמובן בסיומו של הסיפור. המספר המבקש מהזקן להתלוות אליו ולשמוע תורה מפיו, ניתקל בסירוב גס בתוספת האשמה, הרב הזקן מאשים אותו, שבעל גאוה הוא, הרואה עצמו טהור. המספר, המכריז על חפותו – 'אין זה הדרך עמי' – מניח כנראה את דעתו של הרב, והלה לוקח אותו לביתו. המראה המתגלה לעיני המספר, משקף את הווי החיים בחצרות העשירים המושחתים: נשים, פילגשים, יין, גבינות ובשר. המספר הנדהם ממראה עיניו פונה אל הרב בלשון רכה ומוכיחו: 'אדוננו, ברכך אלוהים בכל מעשה ידיך, מכל מקום לא זה הדרך לתלמיד חכם'. הערה זו מביאה את הרב להרצות את דבריו לפני המספר. מדבריו עולה לפנינו תורה סדורה המייצגת ומנמקת את הלך רוחם ואורח חייהם של מנהיגי החברה, מוריה ורבניה. תורה הדוניסטית זו קובעת, כי הקב"ה ברא את האדם שייחנה מחיו, ואיבריו כולם לא נועדו אלא לשם השבעתם במנעמי החיים.

בסיפורים מסוג זה מוצגות הדמויות של מנהיגי הדור כדמויות בעלות סבר פנים מרשים. רבנים ומנהיגים המתגאים לפני הציבור בידיעתם ובשפיטתם לחומרה. אך מה שנראה כך במבט ראשון – מתהפך ומשתנה כאשר מתגלה לעיני המספר קלונם של אותם רבנים הנוהגים בבתיים כמנהג הנוכרים, שטופים בתאוות של זימה, זלילה וסביאה.

המחבר מתאר את הרבנים הגאים ברבנותם, מתהדרים על ההמון ומכריזים על למדנותם, ומשווה את לימודם – לאכילת בשר ולשתית יין. התלמוד הוא כבשר,

אשר אינו נעכל במעיהם. המחבר מדמה את התלמוד, כאשר אין מעכלים אותו, כלומר: אין מבינים אותו ואת הסודות הטמונים בו, לבועה במעיים.³¹ האשם אינו בתלמוד אלא במפרשיו ובמלמדיו ועל כך הוא אומר:³²

ומי גרם להם כל זה, מיעוט השגתם וחסרון ידיעתם, שממלאים כריסם בשר ויין – הוא התלמוד – ואח"כ אינם מבקשים רופא להראות להם הדרך להתעכל המאכל במעיהם אבל הם אומרים עד כאן עקר המאכל הזה; ומיד מתחילים בקולות וברקים: שמעו הדיוטות מעלתנו והקשיבו נשים לימודינו ודעו שאנחנו רבנים בקהילתנו. ומניחים הבשר בלא עיכול ושב לבועה והבועה העלה צמחים ואז נוטים לכאן ולכאן ואינם יודעים מה לעשות כי נחסר האמת מהם.

המחבר מבקר את הרבנים ההופכים תורתם לקרדום לחפור בה. הרב המלמד מתפאר בגדולתו ככל שמרבים בשכרו. ולצידו של הרב מתאר המחבר את אשתו הרבנית, הדוחקת בו ומדרבנת אותו להרבות בתלמידים אשר יגדילו את שכרו. המחבר חי בחברה שרבים בה הם היתומים שידם קצרה מלשלם לרבנים שכר בעד הוראתם: 'רבו היתומים קצרי היד ועשירים מוסיפים ואלה הולכים וחסרים והתורה צועקת...'³³ דרישת השכר של הרבנים היא טמאה ומטמאה אף את העולמות העליונים.

הביקורת כנגד החברה היהודית

בביקורתו החברתית של מחבר הספר, מוסבת הביקורת לרוב כנגד 'עמי הארצות'. מן הראוי הוא שניתן דעתנו לכינוי זה ולהתפתחותו כמושג בדברי רבותינו במהלך

31 ציור מטפורי זה של התלמוד כבועה במעיים, עורר חוקרים שונים לחשוב, כי לפנינו דימוי לביקורת התלמוד. וכך אף הציגו את דברי המחבר במחקריהם השונים. כאן, למעשה, מצוייה העדות לאי הבנתם הבסיסית של חוקרים אלו, לדרכי כתיבתו של מחבר הספרים ולעמדותיו המקוריות בענייני אמונה והלכה, חברה ומוסר.

32 הפליאה ח"ב כז ע"ד.

33 הפליאה שם, שם.

הדורות עד להופעתו בספרים הנדונים כאן.

למושג 'עם הארץ' המופיע במקרא נמצא שני פירושים: 1. כינוי לכלל התושבים (למשל במל"ב יא, יד) 2. כינוי לשבטי נכרים שישבו בארץ ישראל וכן כינוי לגויים בכלל (למשל בעז' י, ב). בספרות חז"ל משמש הצירוף ככינוי לאדם בור, שאינו יודע תורה (אבות ב, ה; פסח' מט ע"ב).³⁴ במרוצת הדורות קיבל המושג משמעויות נוספות הנלוות לזו שיוחסה לו בראשיתו.³⁵ בספרות חז"ל, בא המושג לציין חיסרון אינטלקטואלי-תורני או מושג המנוגד לתלמיד חכם, אך מאוחר יותר הוא בא להורות על דמות שלילית בעלת ערכים שליליים בתחום חיי הדת והמוסר.³⁶

בחיבור רעיא מהימנא השייך לספרות הזוהרית, מתוארים עמי הארצות כפורקי עול תורה ומצוות המשועבדים ליצר הרע.³⁷ התייחסות זו למושג הקדום, שמקורה במציאות החיים בספרד של המאה ה'ד', נותנת למושג זה משמעות אקטואלית. בעל הרעיא מהימנא תוקף את עמי הארצות או כפי שהוא מכנה אותם 'ערב רב' במסגרת דרשותיו על התורה.³⁸ הביטוי 'ערב רב' מוסב כאן גם על העמלקים, הנפילים, הגיבורים, הרפאים והענקים – כל אלו בני אדם שמרדו בקונם. כמו כן הם מתוארים כבעלי גזל, נרפים בתורה, העוקרים דברי חכמים. הביקורת על עמי הארצות והערב רב באה במסגרת של דרשות סמליות המורות על תהליך היסטורי שסופו באחרית הימים. בחיבור זה יוצאת ביקורת החברה מן המציאות אל הדרשה. לעומת זאת בשני הספרים שלנו: הקנה והפליאה, יוצאת הביקורת מן הדרשה אל המציאות. המושג 'עמי ארצות' אינו עוד סמל, אלא כינוי ממשי לנציגיה של החברה כולה על שכבותיה השונות. נציגים אלו, באורח חייהם ובמעשיהם, מביאים את הגזרות הרעות הניחתות על העם ומעכבות את הגאולה.

בשני הספרים מתאר המחבר בפירוט רב את אורח חייהם ומנהגם של 'עמי

34 ראה א"א אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"א, עמ' 522. (וראה גם עמ' 521–525, 576–577).

35 כלומר ההתייחסות היא הן למקורו שלא מקרב עדת ישראל והן לבורותו.

36 וכך מפרש רש"י, עירובין ו ע"א: 'עמי הארצים היו מזלזלין במצוות'.

37 ראה י' בער 'הרקע ההיסטורי' (הע' 2). במאמרו זה עומד י' בער על המציאות ההיסטורית, ועל מגמת הביקורת הדתית חברתית במאמרים על 'הערב רב' המצויים ברעיא מהימנא ובתיקוני זוהר. לעניין זה ראה גם י' תשבי משנת הזוהר ח"ב עמ' תרפו-תשב.

הארצות'. הוא מתארם כמי שמרבים בסעודות,³⁹ חיים כעיוורים,⁴⁰ אינם רואים את דרך החיים הנכונה וכל מעייניהם בהבלי העולם הזה.⁴¹

בדיונו בטעמי המצוות בספר הקנה, מבקר המחבר את בני זמנו אשר אינם מקיימים את המצוות כהלכתן. בדבריו על מצוות ההליכה לבית הכנסת הוא אומר:⁴² 'וי ליה למאן דפסע פסיעה גסה ביציאה מבית הכנסת כי הפסיעה אז, עושה חובה יותר מפסיעות כל היום ... מה עושה לאלו שמחזיקים עצמם רבנים ואין תורתם אומנותם והם חסרים מכל ולא באים לבית הכנסת להתפלל עם הציבור ...'

מדברים אלו אנו למדים על שתי תופעות שהן אחת: על ירידת קרנו של בית הכנסת וירידת מעמדה של התפילה בציבור. הבאים לתפילה – נכנסים לבית הכנסת בקומה זקופה 'מקשקשין באזוריהם בסכינים', מגביהים את קולם בתפילתם ואינם שמים לב לקולו של הש"ץ בתפילתו ובחזרתו,⁴³ כיוון שהם ממהרים לסיים תפילתם ולצאת מבית הכנסת. לצד תופעה זו רווחת בקרב הציבור ומנהיגיו גם התופעה של התחמקות מהליכה לבית הכנסת לתפילה בציבור והסתפקות בתפילות הנערכות בבית.

אחת התופעות הרווחות בזמנו של המחבר שהוא יוצא חוצץ כנגדה, היא הזלזול בקדושת המשפחה, בטוהרת חיי האישות ושמירת אורחותיה.⁴⁴ את ההולכים אחר ייצרם, מדמה המחבר לאסירים הכבולים בשלשלאות של ברזל, דמוי נדוש, כביכול, אך המשכו נועז וחורג ממסגרת הטיעונים שהועלו אי פעם בעניין זה:

וי להם לעמי הארצות הרשעים שאינם עוסקים בתורה לדעת
דרכי אלהים לקדש עצמם ואת בניהם, אבל הם משמשים מטות

38 וראה זוהר; ח"א כה ע"ב; ח"א כז ע"ב; ח"א כח ע"ב; ח"ב מה ע"ב; ח"ג רלב ע"ב; ח"ג כח ע"ב; קכה ע"א; קנג ע"ב; רעג ע"א; ועוד במקומות רבים אחרים.

39 ראה פליאה כו ע"ב: 'וי להו לרשעיא ולחייביא הממלאים בטנם...'

40 ראה פליאה טו ע"א.

41 ראה פליאה טז ע"ב.

42 ראה קנה כה ע"ב.

43 הקדמה לספר הקנה ו ע"ב.

44 ראה ספר הפליאה כט ע"ב; ח"ב ז ע"ד.

באכזריות, בעזות מצח בלא כוונה...⁴⁵

ונמצאים אצל נשותיהם כתרנגולים ומטמאים עצמם ורואים באותו מקום וגם נושקים. תימק לשונם בפיהם ועיניהם בחוריהם...⁴⁶

הנהנתנות שפשטה בקרב הציבור באה לידי ביטוי אף בסגנון חייהם: הם בונים בתים גדולים, מתלבשים בלבוש הגויים, שקועים בסעודות פאר, מרבים בניגונים ובריקודים כבני המקום, שותים לשוכרה, מדברים לשון הרע, ולא חשים כלל כי יושבים הם בגלות.⁴⁷ תחושת הביטחון והמנוחה, כביכול, שהם חשים בעת זו משכיחה מהם את מצבם האמיתי – היותם זרים בארצות נוכריות, מצב אשר לפי חזונו של המחבר ישתנה עד מהרה כאשר את בתיהם, נחלותיהם והונם ירשו ויאכלו זרים.

לנוכח דברי הביקורת הקשים, הנשמעים מפי המחבר, בשני הספרים, שעניינם הוא פרשנות קבלית, נשאלת השאלה: מה היא מטרת המחבר בהצגת המציאות המכוערת והמנוונת של בני דורו? מה מניע אותו לפרט ולחזור על אותן טענות שוב ושוב וכל זה במשולב בדרשות פרשניות מיסטיות שחלקן הוא ביטוי לגלויים חזיוניים שהתגלו לו בדרך של חזיונות מיסטיים: בדרך של חלום, בדרך של חזיון עליית הנשמה לעולמות העליונים ובדרך של מפגשים עם דמויות מיסטיות (מגידיים, אליהו הנביא)?

התשובה לכך ניתנת דרך הבנת תפיסת עולמו של המחבר, הרואה את העולם הזה והחיים בו כחלק ממחזוריות קוסמית. יש קשר הדוק בין העולמות השונים, בין העולם התחתון הריאלי ובין העולמות העליונים האלוהיים שלמעלה. במציאות הקיימת מצויים העולמות כולם בגלות. העיוותים הנעשים בעולם הזה, גורמים לעיוותים בעולמות העליונים.

קיומם וגאולתם של כל העולמות קשורה למעשי האדם בעולם הזה, לקיום המצוות כהלכתן ולידיעת הסודות הגנוזים בהם.

45 ש.ס.

46 ראה ספר הפליאה פה ע"ב.

47 וראה ספר הקנה קמה ע"א, ע"ב.

רק אם תשתנה המציאות הדתית, החברתית-מוסרית בעולם הזה – יחול שינוי בכלל העולמות ותבוא הגאולה. רק בדרך הקבלה ניתן להבין את החוקיות הנעלמת הנמצאת בתורה שבכתב ובתורה שבעל פה, המורה לאדם כיצד יחיה את חייו, ויחייה במעשיו את נפשו, את עולמו ואת העולמות העליונים.

הגאולה איננה תלויה אפוא, במעשים יוצאי דופן, בניסים, או בדמויות כריזמטיות של משיחים-גואלים. הגאולה תלויה בהכרת האדם ובהבנתו את אוצרות הרוח שניתנו לו, המורים לו, בדרך הסוד, את הדרך שבה עליו לחיות את חייו. דרך שתביא בסופו של תהליך ארוך לגאולה השלמה של כל העולמות כולם.

